

La toponímia pitiüsa com a exemple dels canvis lingüístics a l'Edat Mitjana

per Enric Ribes i Mari

Resum

En aquest treball analitzam la toponímia d'Eivissa i Formentera de l'Edat Mitjana. Ho feim a partir de la documentació escrita i de la cartografia. L'objectiu és comprovar si els canvis lingüístics es reflecteixen també en la toponímia, tot i sabent, per un costat, que entre la data del canvi i la del moment en què queda reflectit aquest canvi per escrit pot passar un temps determinat; i per altra banda, que els noms de lloc són més refractaris al canvi. La conclusió és que els topònims solen reflectir també els canvis lingüístics, bé que amb un cert retard. L'article especifica quins canvis hi apareixen i els exemplifica a partir de la documentació medieval.

Paraules clau: toponímia medieval, canvis lingüístics, cartografia, Eivissa, Formentera.

Abstract

This article analyses the toponymy of Ibiza and Formentera in the Middle Ages. It is done by using the written documentation and the mapping. The aim is to check if the toponymy reflects linguistic changes, knowing, on the one hand, that between the date of the change and the moment in which the writing reflects this change, a certain time may pass; and, on the other hand, that place names are more refractory to change. The conclusion is that place names often reflect linguistic changes too, albeit with some delay. The article specifies what changes appear and exemplifies them using medieval documentation.

Keywords: Medieval toponymy, linguistic changes, cartography, Ibiza, Formentera.

1. Introducció

La toponímia és un camp que forneix molta informació a la lingüística històrica, per tal com els topònims solen fossilitzar-se i moltes vegades sobreviuen a la desaparició del nom comú o propi que els ha originat. Aquesta supervivència a

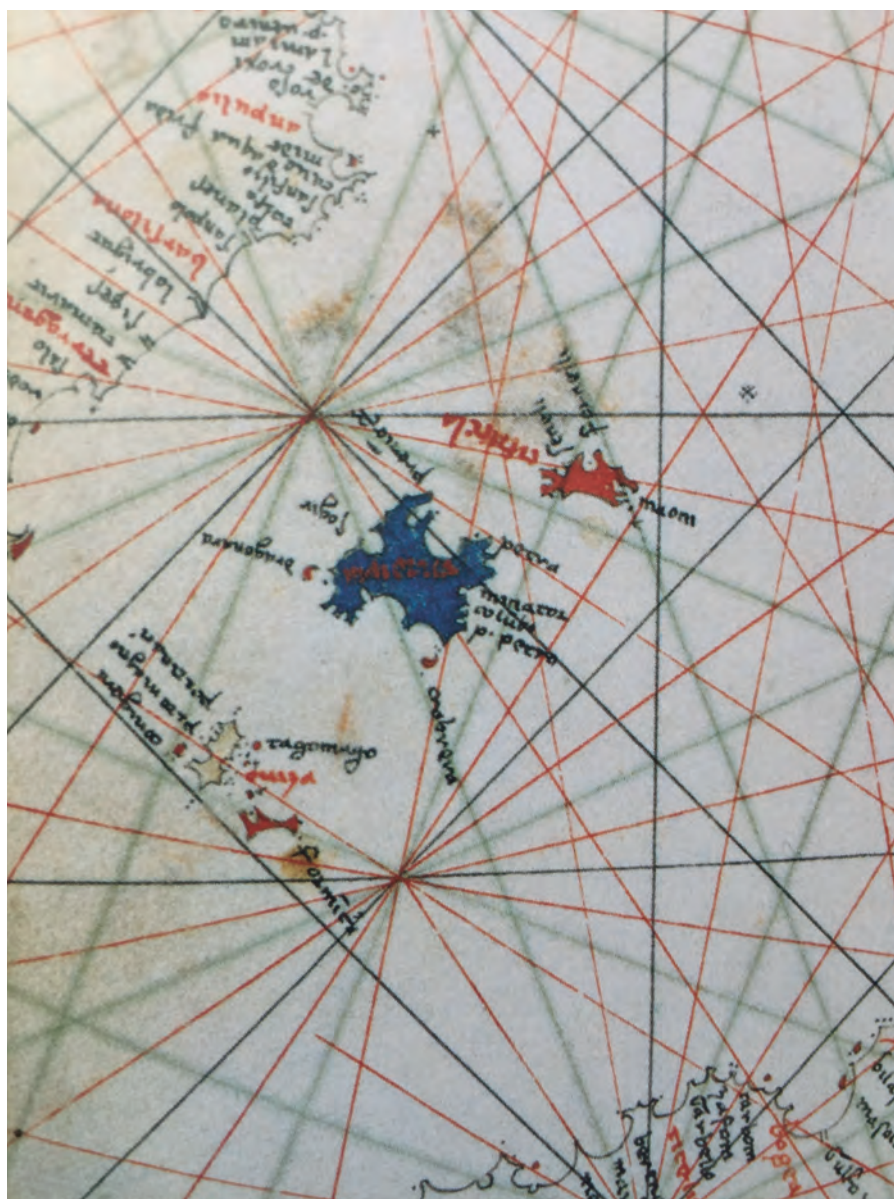

Detall de la carta portolana del venecià Pietro Vesconte, de 1313 (París, Bibliothèque Nationale, Dep. des Cartes et Plans, Rés. Ge. DD687).

voltes es produeix mitjançant adaptacions fonètiques i/o gràfiques que fins i tot poden donar lloc a un nou topònim, que pot ser reinterpretat de bell nou. Pot afirmar-se, doncs, que la toponímia tendeix a fossilitzar-se i, en la mesura en què els components d'un topònim són més fossilitzats, també són més refractaris als canvis. En qualsevol cas, els noms de lloc també poden il·lustrar sobre els diversos períodes d'una variació i del canvi conseqüent. Per això, ací m'he centrat en l'estudi de la toponímia de les illes Pitiüses.

Aquest article, a més d'una delimitació geogràfica, també en té una altra de temporal, l'Edat Mitjana. Però cal tenir en compte que

als efectes de l'objecte del treball, la nostra Edat Mitjana s'inicia el segle XIII, concretament el 1235, amb la conquesta catalana d'Eivissa per les tropes catalanes de Guillem de Montgrí, Nunó Sanç i Pere de Portugal, que incorporen les Pitiüses a la corona de Jaume I. És aleshores quan en aquestes illes es comença a parlar una nova llengua, la catalana, que substitueix la llengua àrab, llengua dels dominadors durant tota l'etapa musulmana, que s'havia iniciat al començament del segle X. I per a marcar el final de l'Edat Mitjana he triat l'inici del segle XVI. Certament hom considera que l'Edat Mitjana ja havia acabat uns anys abans, durant el segle XV, però cal entendre

Detall d'un portolà anònim genovès, del segon quart del segle XIV (París, Bibliothèque Nationale, Dep. des Manuscrits, ms. Lat. 4850).

que la toponímia, pel seu propi caràcter refractari als canvis, els reflecteix més tard, sobretot en la documentació escrita, de manera que els topònims que he seleccionat, documentats com a molt tard devers 1510-1515, segurament són bona mostra de com eren uns decennis abans.

Aquest període que abraça prop de tres-cents anys (segles XIII, XIV i XV) és l'època en què l'ús del català en tots els àmbits va en augment fins que arriba al seu punt més alt. A l'inici, el segle XIII, bona part de la documentació encara era en llatí, però aviat els documents són redactats en català, pràcticament de ma-

nera abassegadora. I durant els dos segles següents quasi tota la documentació és escrita en aquesta llengua. Tot i això, no és gaire abundant: la majoria dels documents fan referència a queixes de les institucions eivissenques davant el rei i no hi sol aparèixer gaire toponímia. Per altra banda, altres fonts documentals importants, com els *Llibres d'Entrevéniments* (segles XVI-XVIII) o els expedients del *Sant Ofici* (segles XVII-XIX), que aporten molta informació toponímica, s'inicien ja més endavant. Tanmateix, malgrat l'escassa documentació disponible, la toponímia il·lustra suficientment alguns canvis lingüístics que es

produïren durant aquest època. És el que intentaré fer palès amb aquest modest i limitat treball.

2. Documentació i bibliografia bàsiques

Davant la impossibilitat de fer un buidatge exhaustiu de la toponímia catalana que apareix en la documentació pitiüsa de l'Edat Mitjana, n'he fet una selecció que consider prou representativa.

a) Per una banda, el *Llibre del Mostassaf* d'Eivissa (M),¹ còpia realitzada entre 1501 i 1507 d'un altre llibre anterior, que ja devia ser còpia (feta entre 1387 i 1459) d'un còdex de 1378. Conté prou topònims, amb grafies que deuen correspondre no tan sols a l'inici del segle XVI, sinó a molts anys abans. Aquest llibre ha estat estudiat i publicat per Antoni Ferrer Abàrzuza.

b) Per altra banda, la *Historia de Ibiza*, d'Isidor Macabich (Ma), que conté molta informació sobre l'Edat Mitjana a Eivissa, i que reproduïx molts de documents de l'Arxiu Històric d'Eivissa, especialment el tom I, que inclou uns capítols dedicats a les cròniques dels segles XIII, XIV i XV.

c) La documentació cartogràfica (C), que procedeix de les fonts esmentades a l'apartat específic de bibliografia, i que té menys fiabilitat que la documentació escrita per gent del país. Les dades més rellevants extretes d'aquesta documentació formen part d'un annex i, en el treball, se citen esmentant el nom de l'autor del plànol o de la carta nàutica o portolà i l'any en què es va fer. En el cas de l'Edat Mitjana, la documentació cartogràfica és prou escassa i la més fiable procedeix, segurament, de la cartografia de l'escola mallorquina, seguida per moltes cartes nàutiques genoveses i venecianes, mentre que la que predomina a partir de la segona meitat del segle XV ja és cartografia d'inspiració clarament ptolemaica i conté menys toponímia i recollida amb menys rigor i coneixement.

1. La lletra entre parèntesis serà, a partir d'ara, la indicació de la procedència documental de cada topònim citat.

3. Metodologia i recollida de dades

Pel que fa a l'elaboració d'aquest article, s'ha fet un buidatge complet de la toponímia continguda en les obres ressenyades a l'apartat anterior, que són les que consider més significatives a l'hora de documentar els topònims d'aquest període.

A continuació, partint del cos de topònims extret d'aquestes obres, he focalitzat l'interès en alguns canvis que s'operaren en aquest període, tot i que, a voltes, no són fàcils de documentar. De fet, la funció de la Cancelleria va servir perquè, durant segles, no transcendissin algunes característiques de la llengua oral que ja feia anys que eren vigents. Per exemple, en el cas de les illes Balears, no apareixen articles salats fins al segle XVII, i encara molt tímidament. En canvi, sí que apareixen en alguns noms de persona. En aquest treball he cercat exemplificar el canvi en casos concrets, com la confusió de *a* i *e* o de *o* i *u* àtones, l'ús de l'article en les formes *lo* o *el*, i algun altre de menys important. Els topònims són citats tal com apareixen en els documents, i porten aparellada una referència al document d'on procedeixen i a l'any en què estan documentats.

En conjunt, doncs, la toponímia és utilitzada, ací, com un instrument per a seguir els processos de variació i canvi de la llengua catalana durant l'Edat Mitjana, concretament a les illes d'Eivissa i Formentera.

4. Anàlisi: Els canvis lingüístics de l'Edat Mitjana en la toponímia pitiüsa

4.1. La substitució i la vacil·lació gràfica

Deixaré de banda, ací, els canvis que es produeixen el 1235 o com a conseqüència de la conquesta catalana de les Pitiüses, ja que l'objecte del treball no és estudiar la substitució lingüística, sinó el canvi lingüístic, i, evidentment, el 1235 es produí un gran daltabaix per a la comunitat islàmica d'Eivissa, arabòfona. Perderen els seus drets, les seues terres –quan no la vida– i molts d'ells hagueren d'abandonar

Detall de l'Atlas Corbitis, anònim venecià (mestre de l'Atlas Pinelli), segle XIV EX.-XV in. (Venècia, Biblioteca Nazionale Marciana, ms. It. VI 213 (5982).

l'illa. La seua llengua, doncs, fou dràsticament substituïda per una altra, la catalana, que encara es conserva el segle XXI, tot i els perills que l'amenacen. Tot i així, alguns topònims es conservaren i encara són vigents, amb alguns canvis fonètics o morfològics, com *Albarca*, *Alcalà* o *Safragell*.

Tampoc no m'ocuparé, ací, de diferències gràfiques que no denoten un canvi fonètic ni morfològic, sinó simples vacil·lacions ortogràfiques. Aquestes vacil·lacions, que ja hi eren durant els segles XIII i XIV, al llarg del XV s'accentuaren, com a resultat de la influència culta de l'humanisme i, després, del Renaixement.

4.2. Els canvis ocults

Ací m'ocuparé d'alguns canvis que sabem que es varen produir al llarg dels segles XIII, XIV i XV, tot i que moltes vegades no són bons de seguir en la documentació escrita, com s'ha dit, a causa de la importància del model cancelleresc. Tanmateix, els canvis a voltes són detectables per alguna errada o fins i tot per ultracorreccions. Vegem-ne alguns.

4.2.1. La confusió d'*a* i *e* àtones

Si ja des dels segles XII i XIII el català oriental començà a neutralitzar la distinció entre /a/ i /e/ àtones en un so diferent, [ə], el fet

Detall d'un portolà anònim italià, del 2n quart del segle XIV (Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, MP 1).

que la major part de repobladors de les Pitiüses fos procedent de l'Empordà explica l'adscripció del nou dialecte eivissenc al grup de dialectes oriental. Tanmateix, la confusió fonètica en [ə] de a i e àtones, té reflex molt poques vegades en la documentació escrita, i a voltes és en els plurals.²

Aquesta distinció generalitzada, que a poc a poc, amb el pas dels segles, va perdent força, només pot ser atribuïda a la supervivència d'un model de llenguatge administratiu cancelleresc que va sobreviure a la pròpia Cancelleria Reial durant segles. Vet ací una relació de

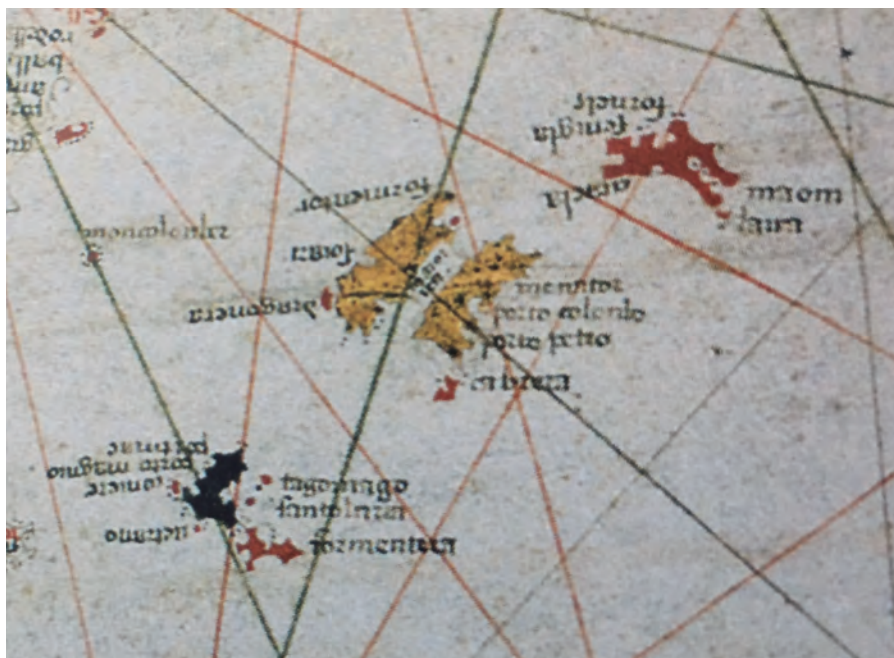
topònims³ on la confusió fonètica podria tenir un reflex gràfic. Tanmateix és en molt pocs casos que aquesta confusió a/e es produeix:⁴

l'Abeurador comú (M, 1501-1507) / l'Abeurador (M, 1501-1507) / plaça del Abeurador (M, 1501-1507) / el Abeurador del Prat (M, 1501-1507). Albarca (Ma, final s. XIII).

3. A partir d'ací, totes les relacions de topònims estan ordenades per ordre alfabètic de la part denotativa del topònim tal com l'escriu en l'actualitat. Així, totes les variants d'Eivissa són al lloc que correspondria a aquesta grafia. I les variants són ordenades entre elles seguint criteris cronològics.

4. Val a dir que en alguns documents no apareix la confusió en els topònims i sí que apareix en altres mots, com per exemple *lo sendamà* (< lo s'endemà) 'l'endemà' (Ma, 1389).

in alcheria del Arenal (Ma, 1246).
axò del ramon (Ma, 1373).
Balansat (Ma, 1505).
Barcelona (Ma, s. XIII).
alqueria que vocatur Benyferri (Ma, 1245).
Benimussa (Ma, s. XIV).
in loco qui vocatur Carnatje (Ma, 1258).
La carniceria (Ma, 1410) / les carnisseries (M, 1501-1507) / la carnisseria (M, 1501-1507).
al carregador (Ma, 1267, 1289).
orta del Castell (M, 1501-1507) / plaça del Castell (M, 1501-1507).
Catalunya (M, 1501-1507).
Cerdanya (Ma, s. XIII) / **Serdenye** (Ma, s. XIII).
plaça Comuna (M, 1501-1507).
coniere (Pu: 185, s. XIV; Pu: 210, 1420 ca.; Pu: 222, 1421; Pu: 245, 2n quart s. XIV).
versus montaneam de Corona (Ma, 1238).
plaça de la Cort (M, 1501-1507).
la Drassana (M, 1501-1507).
illas de Eviça e de formentera (Ma, s. XIII) / castell diviça (Ma, s. XIII) / castell devica (Ma, s. XIII) / Eyviça (Ma, 1335) / del castell e de la vila de Eviça (Ma, 1343) / yviça (Ma, 1382) / ylla de yviça (Ma, 1390) / cortons de la ylla de fora la vila d'yviça (Ma, inici s. XV) / vila o castell de yviça (Ma, inici s. XV) / illa de yviça (Ma, 1499) / Eivissa (M, 1501-1507) / **Evice** (M, 1501-1507) / Eviça (Ma, 1343, 1346, 1410; M, 1501-1507) / Eivissa (Ma, 1490).
les Eres (M, 1501-1507).
l'Escaleta (M, 1501-1507).
l'Esglea del dit Castel (Ma, 1289) / la carrera de l'esgleya (Ma, 1373) / la esgleya de Eviça (Ma, s. XIV) / l'esgleya de madona Sta. Maria de Eviça (Ma, s. XIV) / la sglesia que es fa en lo Pla de Vila (Ma, 1466).
Espanya (M, 1501-1507).
l'Espardell (M, 1501-1507).
del estany / al estany (Ma, 1267) / l'estany pudent (Ma, final s. XIII) / que el dit estany (Ma, 1382).
al Cap del Falcó a les Salines (Ma, final s. XIII).
Formentera (Ma, final s. XIII) / **Formantera** (IC, 1482) / Formentera (M, 1501-1507).
en lo fossar de madona Sta. Maria de Eviça (Ma, s. XIV).

Detall del portolà de Francesco Cesanis, 1421 (Venècia, Museo Civico Correr, port. 13).

in término qui dicitur Portmany (Ma, 1238) / La esgleya de sent Anthoni de Portmany (Ma, s. XIV). **purthinaxi** (Pu: 253, 1435). Rossello (Ma, s. XIII).

Aquest canvi, com l'anterior, té causes internes. Per un costat, les mateixes causes fonètiques de reducció del vocalisme àton, però ara aplicades al vocalisme posterior. Però per altra banda hi pot confluir, també, una altra causa, la de la tendència al reequilibri i a la simetria dels sistemes.⁶ Amb la pèrdua de la distinció entre vocals àtones anteriors, el sistema vocàlic àton havia esdevingut asimètric. Ara, amb l'extensió de la reducció al vocalisme posterior, el sistema recuperava la simetria.

4.2.3. Monoftongació dels diftongs àtons /kwa/ i /gwa/ en [ku] i [gu] / [yu]

En la toponímia de les Pitiüses no sol reflectir-se aquest fenomen en síl·labes finals, sinó en síl·labes interiors o inicials. De fet, en la llengua parlada fins i tot es produeix, a voltes, en posició tònica, tot i que no n'he trobat cap exemple toponímic.

6. Vegeu Lloret (2001[2002]: 337-344).

En la documentació medieval només n'he trobat un exemple:

cortons de la ylla de fora la vila d'yiça (Ma, inici s. XV).

Aquestes variacions, que han acabat en un canvi en algunes paraules (*quaranta*), sense que s'hagi arribat a generalitzar, obeeixen a causes internes, fonètiques, d'economia de la llengua. En l'actualitat, en posició tònica, es tracta d'un fenomen residual, que només apareix en textos de cançons pageses. I en posició àtona cada vegada és menys freqüent, segurament a causa de la pressió de l'estàndard (causa externa).

4.2.4. La iodització o el ieisme

Ja des de la introducció del català a Eivissa, el segle XIII, es produeix la confusió perceptual entre [ɰ] i [ʲɰ]. Les variacions que es produeixen durant l'Edat Mitjana i els canvis interdialectals resultants són prou estudiats per Lloret (2001 [2002]: 335-336). En la documentació medieval apareixen pocs canvis que reflecteixin la iodització, tot i que n'hi ha, i fins i tot apareix algun cas que pot reflectir una ultracorreció, com *Mayorca*,⁷ que sens dubte s'ha pronunciat sempre amb [ɰ]:

a les **Cuniyeres** (Ma, final s. XIII) / les Conilleres (M, 1501-1507).

coniler (Pu: 40, s. XIII) / **cuniyera** (Pu: 82, 1313) / **conyera** (Pu: 100, 1r quart s. XIV) / **coniere** (Pu: 185, s. XIV; Pu: 210, 120 ca.; Pu: 222, 1421; Pu: 245, 2n quart s. XV).

lo moll de Mayorca, Mayorca (Ma, 1382) / Malorques (Ma, 1389).

Com diu Lloret, aquest canvi obeeix a causes internes, fonètiques, especialment al decalatge entre producció i percepció. Tanmateix, posteriorment, a les Pitiüses com en algunes comarques gironines, s'ha produït una tendència a estendre el so de iod més enllà dels casos etimològics, bé que comença a reflectir-se, tímidament, en els antropònims, i només molt més tard en els topònims, ja ben entrat el segle XVIII.⁸

Joan Casteyló (Ma, final s. XIII).

Gabriel Casteyó (Ma, 1392).

Ramon Casteyó (Ma, 1410).

4.3. La selecció de l'article el en detriment de lo

Sens dubte un dels aspectes més curiosos pel que fa a la toponímia catalana en l'Edat Mitjana a les illes Balears, i concretament a Eivissa i Formentera, és la presència abassegadora de l'article estàndard (amb alternança de *lo* i *el* en els masculins), mentre que l'article salat, que sens dubte ja s'usava, i molt, no apareixerà en la documentació escrita amb una certa freqüència fins ben entrat el segle

7. En el mateix document, en una altra línia, hi ha el mot *trabays* (Ma, 1382).

8. Cal tenir en compte que en l'actualitat, a les Pitiüses, hom pronuncia *Rosselló* i *Castelló*, en molts de casos, amb iod. *Gallard* és un antic antropònim que forma part de topònims pronunciat també amb iod (*torrent d'en Gallard*). Val a dir que pot tractar-se d'un fenomen ja actiu al temps de la conquesta: a les comarques gironines està documentat l'ús de la iod en els noms *Gallard* (1182) i *Castelló* (1398), com ara a Eivissa. Pel que fa a *Guillem* no es pronuncia amb iod, mentre que hi ha dos supervivents de tendències contradictòries: *Guimó* (resultat de la caiguda de la vocal neutra àtona després de fer el so iod) i *Guillemó* (sense iod).

XIX. Ha de tractar-se, sens dubte, d'una influència del model cancelleresc, que imposà aquest article en la llengua escrita, tot proscriuint l'article salat al registre col·loquial. Vet aquí una relació, no exhaustiva, de topònims extrets de la documentació pitiüsa medieval, on es pot comprovar quin és l'article que s'hi usa, en tots els casos:

l'Abeurador comú (M, 1501-1507) / l'Abeurador (M, 1501-1507) / plaça del Abeurador (M, 1501-1507) / el Abeurador del Prat (M, 1501-1507).
in alcheria del Arenal (Ma, 1246).
 la carniceria (Ma, s. xv) / les carnisseries (M, 1501-1507) / la carnisseria (M, 1501-1507).
 al carregador (Ma, 1267, 1289) / el Carregador (M, 1501-1507).
 la carrera de l'esgleya (Ma, 1373).
 del castell e de la vila de Eviça (Ma, 1343) / el Castell (M, 1501-1507) / falde del Castell (M, 1501-1507) / orta del Castell (M, 1501-1507) / port del Castell (M, 1501-1507) / plaça del Castell (M, 1501-1507).
 a les Cuniyeres (Ma, final s. XIII) / les Conilleres (M, 1501-1507).
 la Cort (M, 1501-1507) / plaça de la Cort (M, 1501-1507).
 la Drassana (M, 1501-1507).
 les Eres (M, 1501-1507).
 l'Escaleta (M, 1501-1507).
 l'Esglea del dit Castel (Ma, 1289) / la esgleya de Eviça (Ma, s. XIV) / l'esgleya de madona Sta. Maria de Eviça (Ma, s. XIV) / la esgleya de sent Anthoni de Portmany (Ma, s. XIV) / la sglesia que es fa en lo Pla de Vila (Ma, 1466).
 l'Espardell (M, 1501-1507).
 del estany, al estany (Ma, 1267) / que el dit estany (Ma, 1382).
 al Cap del Falcó a les Salines (Ma, final s. XIII).
 en lo fossar de madona Sta. Maria de Eviça (Ma, s. XIV).
 al Jondal (Ma, final s. XIII).
 Mar, a Mar, la Mar (M, 1501-1507) / portal de la Mar (M, 1501-1507) / pou del Portal de la Mar (M, 1501-1507) / torre de la Mar (M, 1501-1507).
 lo moll de Mayorca (Ma, 1382).
 al puig den Nuno (Ma, final s. XIII).
 al Puig pelat (Ma, final s. XIII).
 plaça de la Pescateria (M, 1501-1507).

Detall d'un dels mapes de Nicolò Todescho, *Hispania novella*, 1482, publicat dins la *Geografia di Fr. Berlinghieri secondo... Ptolomeo*, a Florència (Cartoteca digital de l'Institut Cartogràfic de Catalunya, RM. 36809).

la Plaça (M, 1501-1507).
 el Pont (M, 1501-1507).
 leporte (Pu: 82, 1313; Pu: 253, 1435).
 al Cap de Porxol (Ma, final s. XIII).
 la Presó (M, 1501-1507).
 al rabat, la porta del rabat, les portes del Rabat (Ma, 1373) / el Raval, rabat, arrabat (M, 1501-1507).
 a les penyes den Salvo (Ma, final s. XIII).
 les sequies dels molins (Ma, 1373).
 el Trabuquet (M, 1501-1507).
campo vocato de la traició (Ma, 1433).
 el vall (M, 1501-1507).
 davant lo Vedrà, al Vedrà (Ma, final s. XIII) / el Vedrà (M, 1501-1507).
 l'Orta de Vila (M, 1501-1507).

Com es pot observar fàcilment mitjançant els exemples documentals aportats, l'alternança de diversos al·lomorfs (/l/, /lu/ o /lo/) segons el context fònic on apareix l'article acabarà donant lloc a l'aparició d'un al·lomorf /ə/ que acabarà desplaçant l'article antic *lo*. En la documentació medieval eivissenca sol aparèixer l'al·lomorf /l/ quan l'article va precedit per preposicions o conjuncions acabades en vocal neu-

tra (*de, a, que*) o seguit per paraules que comencen amb vocal (*l'Abeurador*). Des d'aquest context fònic favorable, però (canvi intern, fonètic, per economia del llenguatge), el fenomen s'anirà generalitzant (generalització) a altres casos, cosa que també es pot observar en els topònims citats, fins que l'ús de l'article *lo* esdevindrà una simple romanalla del llenguatge administratiu, sense cap ús en la llengua parlada.

4.4. Reflex esporàdic del diftong inicial ei- del topònim Eivissa

Segons Coromines⁹ aquest diftong procedeix de la síl·laba inicial *es-* mitjançant la vocalització en [j] de la *s* sonora. Però en la documentació eivissenca no apareix cap volta el topònim *Eivissa* amb una grafia que indiqui la síl·laba inicial *es-* (< e-). Només en una carta nàutica de 1533, de S. Pilestrina, apareix la variant *esuissa*, que pot indicar aquest fenomen evolutiu. En tot cas, aquest procés ja es podria haver produït en època prejaumina; de fet, segons Mascaró (2000: 30),

9. OnCat IV, s. v. *Eivissa*, p. 39-42. Vegeu, també, Ribes (2005: 34-37).

Detall d'un dels mapes de Nicolò Todescho, *Hispania novella*, 1482, publicat dins la *Geografia di Fr. Berlinghieri secondo... Ptolomeo*, a Florència (Cartoteca digital de l'Institut Cartogràfic de Catalunya, RM. 36810).

els mapes àrabs també recullen la grafia *Isbusa*, que podria reflectir una tendència incipient a aquest canvi. Vet ací les variants gràfiques d'aquest topònim procedents de la documentació de l'Edat Mitjana:

illars de Eviça e de formentera (Ma, s. XIII) / castell diviça (Ma, s. XIII) / castell devica (Ma, s. XIII) / euinza (Pu: 82, 1313) / evenza (Pu: 104, 1r quart s. XIV) / eviza (Pu: 114, 1330), **Eyyiça** (Ma, 1335) / eviça (Pu: 132-133, 2n quart s. XIV) / del castell e de la vila de Eviça (Ma, 1343) / euiza (Pu: 151; 3r quart s. XIV) / euica (Pu: 185, s. XIV) / yviça (Ma, 1382) / ylla **de yviça** (Ma, 1390) / cortons de la ylla de fora la vila d'yviça (Ma, inici s. XV) / vila o castell **de yviça** (Ma, inici s. XV) / **Ayuissa** (Ma, 1486, 1489, 1497) / illa **de yviça** (Ma, 1499) / Eivissa (M, 1501-1507) / Evice (M, 1501-1507) / Eviça (Ma, 1343, 1346, 1410; M, 1501-1507) / Eivissa (Ma, 1490) / Eviza (IC, 1508) / euissa (Go, 1512).

En aquest cas potser no s'hauria de parlar exactament d'un canvi, sinó del reflex gràfic durant els segles XIII-XV d'un canvi ja consolidat, possiblement iniciat –i conclòs– durant els primers segles de l'Edat Mitjana, fins i tot abans de la conquesta de les Pitiüses per les tropes catalanes.

4.5. Caiguda de la s /z/ intervocàlica

Es tracta d'una variació que s'inicia el segle XIII i que a les illes Balears triomfa en alguns casos (més a Mallorca i a Menorca i menys a Eivissa), però que no s'arriba a generalitzar.¹⁰ Per exemple, en les formes documentades, totes elles relacionades amb el mot *església*, pot observar-se com les variants gràfiques dels segles XIII i XIV reflecteixen la caiguda de la *s*, que torna a aparèixer el segle XV:

l'**Esglea** del dit Castel (Ma, 1289) / la **esgleya** de Eviça (Ma, s. XIV) / l'**esgleya** de madona Sta. Maria de Eviça (Ma, s. XIV) / la **esgleya** de sent Anthoni de Portmany (Ma, s. XIV) / la sglesia que es fa en lo Pla de Vila (Ma, 1466).

Cal interpretar que el canvi s'inicia per causes internes, raons fonètiques d'economia lingüística, però que es trunca per una causa externa, la pressió de la llengua culta. Aquesta mateixa causa degué truncar el procés de canvi, que ha quedat circumscrit a alguns mots (Mallorca i Menorca: *acu(s)ar*, *fu(s)ell*,

10. Al seu moment el fenomen va tenir un abast territorial molt gran, com demostra, per exemple, l'extensió del mot *enciam* (< *encisam*).

filo(s)a, *ro(s)egar*, *ro(s)ella*, *ro(s)ada*, *llo(s)a*; Eivissa i Formentera: *cami(s)a*).

4.6. El rotacisme

En el dialecte eivissenc és un fenomen més aviat poc freqüent, que sol produir-se en el cas de la lateral /l/, que a voltes passa a realitzar-se com una ròtica [ʀ], com en el mot *jurjol* (< *juliol*), i, molt particularment, en el nom personal *Eulària* (< *Eulàlia*). En aquest cas, Antoni Ferrer Abárzuza i Vicent Marí Serra 'Palermet' han documentat molt recentment el topònim *Santa Eulàlia* el 1243,¹¹ tan sols 8 anys després de la conquesta catalana d'Eivissa. El document original, escrit en llatí, no reflecteix el rotacisme, però aquest fenomen degué actuar aviat, a la vista de la documentació cartogràfica:

sn **laria** (Pu: 40, s. XIII) / sta **ilaria** (Pu: 185, s. XIV) / sta **ilaria** (Pu: 210, 1420 ca.) / **santolaria** (Pu: 222, 1421) / sto **laria** (Pu: 245, 2n quart s. XV) / santa **eularia** (Pu: 253, 1435) / cauo de **mora**¹² (Pu: 253, 1435) / Molins de Santa Eulàlia (M, 1501-1507).

4.7. L'immobilisme toponímic

4.7.1. La no palatalització del grup llatí –NN– intervocàlic

El grup –NN– intervocàlic del llatí continua sense palatalitzar en els topònims, de manera que dona com a resultat una nasal simple, mentre que la llengua parlada evoluciona cap a la palatalització. A les Pitiüses no n'he trobat cap exemple en la documentació medieval, però alguns topònims actuals són testimoni d'aquesta resistència toponímica al canvi: es *Canar* i es *Canaret*.

11. FERRER ABÁRZUZA, A. - MARÍ SERRA, V. (2019). «Una barcada de fusta dels boscos entre Balansat i Santa Eulària. Primera menció del topònim Santa Eulàlia: 1243». *Eivissa* [Institut d'Estudis Eivissencs: Eivissa], 66, 4-12.

12. Sol referir-se a la Mola, de Formentera.

4.7.2. No palatalització de la -L- interior del mot *reloatge*

Aquest mot, en general, a tot el domini lingüístic ha sofert palatalització de la -L- interior, ja que el fragment que la precedia degué ser reinterpretat com un prefix i els parlants degueren tractar aquesta consonant com si fos inicial -(HO)ROLOGIU > *rellotge*-, fenomen que no es produeix en l'eivissenc de l'Edat Mitjana ni Moderna, si hem de fer cas de la documentació escrita, i que es manté en l'actualitat.¹³ Vet ací els exemples documentats:

Casa del **relonge**¹⁴ (1536) / Capella del **reloge**¹⁵ (1663).

Es tracta, doncs, de la conservació d'un tret arcaic que no ha evolucionat com a la major part del domini lingüístic.

4.7.3. Reflex d'arcaïsmes

Una mostra més del caràcter refractari de la toponímia als canvis lingüístics és la conservació d'alguns arcaïsmes, normalment ja desapareguts. Així passa, per exemple, en *rabat*, *pescateria* o *vinyet*, substituïts per *raval*, *peixateria* o *vinya* respectivament. O en alguna grafia certament arcaica, com *Eulàlia*, quan ja predomina la forma popular d'avui dia, *Eulària*:

plaça de la Pescateria (M, 1501-1507).

el Raval, rabat, arrabat (M, 1501-1507).

Molins de Santa Eulàlia (M, 1501-1507).

vinyet de Caria (M, 1501-1507).

Certament la toponímia reflecteix molts altres arcaïsmes resistents al canvi lingüístic, però l'ob-

13. En la llengua parlada i fins i tot en la toponímia actuals: el monument megalític de ca na Costa, a Formentera, era conegut pels formenterers com *es Relotge*, ja que els habitants d'aquesta illa, creien que es tractava d'un antic rellotge de sol.

14. Topònim extret dels *Llibres d'Entreveniments* (Marí 1981; Macabich 1916: 9).

15. Topònim extret de les *Ordinacions* de 1663 (Torres 1993: 416).

Detall de l'obra *Hispania*, fol 61/13, mapa del tipus Ptolemeu (Cartoteca digital de l'Institut Cartogràfic de Catalunya, RM. 61334).

jecte d'aquest treball és, justament, el canvi lingüístic, de manera que deixaré de banda molts altres arcaïsmes conservats (*ora*, *berenguera*, *llonga*, *xanga*) o perduts (*conqueta*, *orat*).

4.8. La cartografia

La cartografia de l'Edat Mitjana és més aviat pobra. Als segles XIII, XIV i bona part del XV són destacables les cartes nàutiques dels tallers de l'escola mallorquina, seguides –o copiades– per nombroses cartes venecianes i genoveses, que contenen un limitat nombre de topònims de les Pitiüses. A partir de la segona meitat del segle XV i l'inici del XVI s'inicia la recuperació de la *Geographia* de Claudi Ptolemeu (segle II aC). Per tant, a partir d'aleshores es fan mapes que simplement reflecteixen l'obra ptolemaica, amb molt pocs topònims i a voltes molt arcaïcs (per exemple, encara apareix *Ophiusa* en comptes de *Formentera*). Cal assenyalar que en la cartografia hi ha una certa tendència conservadora, motivada pel fet que moltes cartes nàutiques no són sinó còpies d'altres, que impedeix que apareguin innovacions lingüístiques o toponímiques i que moltes vegades en retarda l'aparició. Tanmateix, però, l'Edat Mitjana implicarà una recuperació de

les fonts clàssiques, tot i que no serà fins després, durant l'Edat Moderna –per raons estratègiques–, quan es farà un esforç cada vegada major per dotar els nous treballs cartogràfics de més fidelitat i realisme, també pel que fa a la toponímia.

Els nous descobriments geogràfics de la darrerria del segle XV i la reproducció de cartes nàutiques mitjançant la impremta comportaran la propagació dels coneixements cartogràfics –i toponímics, a vegades amb errors importants– i de noves tècniques de representació de la Terra. La cartografia de la darrerria del segle XV i de l'inici del XVI sol contenir ben pocs topònims de les Pitiüses: *les Pitiüses*, *Eivissa*, *Formentera*, *les Portes*, *el Vedrà*, *la Conillera*, *Portmany*, *Portinatx*, *Balansat*, *Tagomago* i *Santa Eulària*. Lògicament, molts d'ells apareixen amb grafies arcaïques o deformades, però que ja indiquen tendències fonètiques o que ja s'ha produït un canvi (*Eulària*, *Ayuïsa*), com es pot comprovar a l'annex.

5. Conclusió

Tot i que la toponímia té més tendència a fossilitzar-se que els altres mots de la llengua, també sol reflectir, bé que amb més retard, les variacions i els canvis lingüístics. En aquest treball he intentat

Els topònims en la cartografia de l'Edat Mitjana

<i>Any/Carta o portolà</i>	<i>Illes Pitiüses</i>	<i>Eivissa (illa)</i>	<i>Formentera</i>	<i>Eivissa (port, vila)</i>	<i>les Portes</i>	<i>es Vedrà</i>	<i>sa Conillera</i>	<i>Portmany</i>	<i>Portinatx</i>	<i>Balansat</i>	<i>Tagomago</i>	<i>Santa Eulària</i>	<i>la Mola</i>
s XIII / Carta pisana (Pu: 40)			formentera	castel enissa	porte		coniler					sa laria	
1313 / Pietro Vesconte (Pu: 82)		euinza	formentera		leporte	vetrano	cuiyera				tagomago		
1r quart s XIV / Anònim genovès (Pu: 104)		evenza	formentera				conyera	portinai			tagomago		
1330 / Angelino de Dulceto (Pu: 114)		eviza	formentera								tagomago		
2n quart s XIV / Anònim genovès (Pu: 132-133)		eviça	formentera				conigera	p. magna	portinati		tagomago		
3r quart s XIV / Anònim mallorq. (Pu: 151)		euiza	formentera							balansat	tagomago		
s XIV / Atlas Corbitis (Pu: 185)		euica	formentera				coniere	p. main			tagomago	sta ilaria	
1420 ca. / Anònim venecià (Pu: 210)			formentera			vetran	coniere	p. magno	portinat			sta ilaria	
1421 / Francesco Cessanis (Pu: 222)			formentera			vetrano	coniere	porto magno	portinac		tagomago	santolaria	
2n quart s XV / Anònim venecià (Pu: 245)		euiza	formentera			uetrano	coniere	p. magno	portinac		tagomago	sto laira	
1435 / Battista Beccario (Pu: 253)		euiza	formentera		leporte	vetran	conigera	portomagno	putinaxi		tagomago	santa enlaria	cauo demora
Darrera s XV / Ptolemeu (CIB)	Pithuse insule due	Ebissus insula	Ophiusa insula										
1482 / Ptolemeu (Go)	Pithuse insule due	Ebissus insula	ophiusa										
1482 / Tedesco-Berlinghieri (IC)	Pytyse isole dve	Ebyssus	Ophivsa										
1482 / Tedesco-Berlinghieri (IC)		Eviza	Formantera										
1486 / A. Domènech (Ma)			Formantera	Ayuisa	Lo port	Uedra	Conieres	P. May	P. Tinax	Balansat	Tagomago	S. Aularia	
1489 / J. Bertran (Ma)			Formatera	Ayuisa		Vedra	Conieras	P. May	P. Tinax	Balansat	Tagomago	Sta. Eularia	
1497 / Jafudà Ben Zara (Ma)			Fornatera	Ayuisa	Lo port	Vedra	Conilleres	P. May	P. Tinax	Balansat	Tagomago	S. Aularia	
1500? / Hispania fol 61/13 (IC)	Bithusae due iis.												
1507 / B. Venetus (IC)	Pityvse insule	Ebyssus	Ophivsa										
1508 / B. Venetus (IC)		Eviza					Comedera						
1508 / P. Russo (Go)					Loporto								
1511 / J. Pentius (IC)		ebyssus	ophiusa										
1512 / V. Maggiolo (Go)		euissa	fermentera		leporte	betran							

Annex. Els topònims pitiüsos en la cartografia de l'Edat Mitjana.

mostrar-ne alguns exemples, tot i que la documentació medieval moltes voltes no els palesa clarament i cal cercar-los en grafies esporàdiques o fins i tot en algunes ultracorreccions. En aquest treball m'he centrat, entre d'altres, en alguns canvis que es produeixen o s'inicien durant l'Edat Mitjana, com

la reducció vocàlica o la selecció de l'article masculí *el*, que acabarà substituint totalment *lo*, i he procurat exemplificar tots aquestos canvis mitjançant la documentació medieval eivissenca que ens deixa constància dels topònims de l'època, de les variacions i dels canvis topònims.

6. Bibliografia

CAHE = *Catàleg del fons cartogràfic de l'Arxiu Històric d'Eivissa (segles XV-XIX)* (2001). Eivissa: Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de la Ciutat d'Eivissa.
CIB = *700 anys de cartografia de les Illes Balears* (1986). Palma de Mallorca: Ajuntament de Palma.

A dalt, detall del mapa ptolemaic
Secvnda Evrope tabvla, de Bernardinus
 Venetus Picardus Vitalibus, 1507
 (Cartoteca digital de l'Institut
 Cartogràfic de Catalunya,
 RM. 3221).

A baix, detall del mapa ptolemaic
Hispania Secvnda Evrope tabvla;
Tertia Evrop Galliae tabvla Britanniav.,
 de Jacobus Pentius de Leucho, 1511
 (Cartoteca digital de l'Institut
 Cartogràfic de Catalunya,
 RM. 3223).

GORDILLO COURCIÈRES, J. L. (1981).
Formentera. Historia de una isla.
 València: Albatros.

LLORET, M. R. (2001[2002]). «Canvi
 lingüístic i variació fònica». A: CANO
 et al (ed.) (2001[2002]). *Les claus
 del canvi lingüístic*. Alacant: Insti-
 tut Interuniversitari de Filologia
 Valenciana.

MACABICH, I. (1916). *Santa María la
 Mayor. Los cronistas (Apuntes
 históricos)*. Ibiza: Impta. de Maria-
 no Tur.

MACABICH, I. (1965). *Historia de
 Ibiza I*. Palma de Mallorca: Dae-
 dalus.

MARÍ CARDONA, J. (1981). *Els Lli-
 bres d'Entrevénements*. Eivissa:
 Institut d'Estudis Eivissencs.

MASCARÓ PASSARIUS, J. (2000). *La
 toponímia i cartografia antigues de
 les Illes Balears*. Palma de Mal-
 lorca: Lleonard Muntaner.

OnCat = COROMINES, J. (1989-1997).
Onomasticon Cataloniae (8 vol.).
 Barcelona: Curial Edicions Cata-
 lanes: Caixa de Pensions «La Cai-
 xa».

RIBES I MARÍ, E. (2005). *La super-
 vivència de la toponímia precata-
 lana d'Eivissa i Formentera i l'Ono-
 masticon Cataloniae*. Barcelona:
 Publicacions de l'Abadia de Mont-
 serrat.

TORRES I TORRES, M. (1993). *La llen-
 gua catalana a Eivissa al segle
 XVII. «Reals Ordinacions de la Uni-
 versitat d'Eivissa» (1663). Introduc-
 ció, estudi lingüístic i transcripció*.
 Eivissa: Editorial Mediterrània-
 Eivissa.

TUR DE MONTIS Y DE AYGUAVIVES, J.
 (1979). *Cartografía histórica de
 Ibiza y Formentera (Islas Pitiusas)*.
 Barcelona: Departamento de Geo-
 grafía del Consejo Superior de In-
 vestigaciones Científicas.

7. Sigles cartogràfiques de l'Annex
 CAHE = *Catàleg del fons carto-
 gràfic de l'Arxiu Històric d'Eivissa*
 (segles XV-XIX) (2001). Eivissa: Regi-
 doria de Cultura de l'Ajuntament de
 la Ciutat d'Eivissa.

CIB = *700 anys de cartografia de les
 Illes Balears* (1986). Palma de Mal-
 lorca: Ajuntament de Palma.

Go = GORDILLO COURCIÈRES, J. L.
 (1981). *Formentera. Historia de una*

isla. València: Albatros.

IC = INSTITUT CARTOGRÀFIC I GEO-
 LÒGIC DE CATALUNYA. *Cartoteca di-
 gital*. Disponible en línia a l'adreça:
<http://cartotecadigital.icgc.cat>.
 [Consulta del 20 de febrer de 2020].

Ma = MASCARÓ PASSARIUS, J. (2000).
*La toponímia i cartografia antigues
 de les Illes Balears*. Palma de Mal-
 lorca: Lleonard Muntaner.

Pu = PUJADES I BATALLER, Ramon J.
 (2007). *Les cartes portolanes. La
 representació medieval d'una mar
 solcada*. Barcelona: Institut Car-
 togràfic de Catalunya.

ENRIC RIBES I MARÍ
 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS ■